অধ্যায় ২ ঃ জনসংখ্যা আৰু মানৱ সম্পদ

অধ্যায় গাঁথনি

2.1 উদ্দেশ্য
2.2 পৰিচয়
2.3 জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্ব ঃ চমু ধাৰণা
2.4 ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ আকাৰ আৰু বৃদ্ধি
2.5 ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
2.6 মানৱ উন্নয়নৰ নির্দেশকসমূহ
2.7 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
2.8 অধিক জানিবলৈ
2.9 অগ্রগতিৰ খতিয়ান
2.10 আৰ্হিপ্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মানৱ সম্পদ ধাৰণাটোৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব
- জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহৰ এক সম্যক ধাৰণা আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- মানৱ উন্নয়নৰ ধাৰণাটিৰ লগতে ইয়াৰ বিভিন্ন নির্দেশকসমূহৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

আমি সকলোৱেই জানোঁ যে এইখন পৃথিৱীত সৃষ্টিকর্তাৰ সকলোবোৰ সৃষ্টিৰ ভিতৰত মানুহেই হ'ল সর্বোত্তম সৃষ্টি আৰু আটাইতকৈ বুধিয়ক জীৱ। নিজৰ বুদ্ধিমত্তাৰ সহায়েৰে মানুহে নিত্য-নতুন কৌশল উদ্ভাৱন কৰিছে আৰু বিভিন্ন প্রকাৰৰ সামগ্রী উৎপাদন কৰিছে। গতিকে উৎপাদন প্রক্রিয়াত মানুহৰ বিভিন্ন অৰিহণাৰ কথা লক্ষ্য কৰি মানুহকো অন্যান্য উৎপাদনৰ উপাদনসমূহৰ নিচিনাকৈ একপ্রকাৰৰ মূল্যৱান সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি।

মানৱ সম্পদক মূলধনজাতীয় সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি, কাৰণ তেওঁলোকে কর্মৰত জীৱনটোৰ দ্বাৰা অর্থনৈতিক উন্নয়নত অৰিহণা যোগায়। এখন দেশৰ জনসাধাৰণ যিমানেই মানসিক আৰু শাৰীৰিকভাৱে কার্যদক্ষ হ'ব, সিমানেই মানৱ মূলধনৰ গুণগত মানদণ্ডও বৃদ্ধি

পাব। মানুহৰ শ্ৰমৰ লগতে সৃষ্টিশীলতা আৰু উদ্যমী কৌশলো জড়িত হৈ থাকে, গতিকে ই অৰ্থনীতিৰ বিকাশ আৰু উন্নয়নত বিশেষ বৰঙণি আগবঢ়ায়। সেই বাবেই ইয়াক মানৱ সম্পদ হিচাপেও অভিহিত কৰা হয়।

জনসংখ্যাক তেতিয়াহে মানৱ সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি, যেতিয়া ই উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত বৰঙণি যোগায়। তাৰ বাবে জনসংখ্যাৰ পৰিমাণ সদায় ***প্ৰকাম্য*** (optimum) হোৱা উচিত, ই অতি কম বা অত্যধিক হ'ব নালাগে। অতি সীমিতসংখ্যক জনসংখ্যাই অৰ্থনীতিত প্ৰয়োজনীয় শ্ৰমশক্তিৰ যোগান ধৰাত ব্যৰ্থ হ'ব পাৰে আৰু ফলত সক্ৰিয় চাহিদা সৃষ্টিত অসুবিধাৰ সৃষ্টি হয়। ঠিক সেইদৰে অত্যধিক জনসংখ্যাও অৰ্থনীতিৰ বাবে বোজাস্বৰূপ হৈ পৰে। সেই বাবেই জনসংখ্যাৰ আয়তন আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ মাজত এটা ভাৰসাম্য সম্পৰ্ক বজাই ৰাখিবলৈ হ'লে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ জনসংখ্যা থকাটোহে অতি প্ৰয়োজনীয়। কিন্তু এই সম্পৰ্ক হ'ল এটা দ্বিপাক্ষিক (two way) বা দুই ধৰণৰ সম্পৰ্ক। এইক্ষেত্ৰত উন্নয়নে কেনেদৰে জনসংখ্যাক প্ৰভাৱান্বিত কৰে সেয়া ব্যাখ্যা কৰিবলৈ থকা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্বটো হ'ল জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্ব (Theory of Demographic Transition)। এই তত্ত্ব অনুসৰি জনসংখ্যা বৃদ্ধি তিনিটা স্তৰত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। এই অধ্যায়টিৰ আৰম্ভণিতে জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্বটো চমুকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। লগতে ইয়াত ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ আয়তন, বৃদ্ধি আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়েও কিছু কথা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। অধ্যায়টিৰ শেষৰ ফালে মানৱ উন্নয়নৰ ধাৰণা আৰু মানৱ উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহৰ (মানৱ উন্নয়ন সূচকাংক) বিষয়ে বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে।

জনসংখ্যাৰ ***প্ৰকাম্য*** আকাৰ মানে হ'ল দেশৰ পৰিৱেশ তন্ত্ৰই বহন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা জনসংখ্যাৰ আকাৰ। কিন্তু ই সৰ্বোচ্চ সংখ্যক জনসংখ্যা নহয়।

২.৩ জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্ব

জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্ব (Theory of Demographic Transition) অনুসৰি, অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বিভিন্ন অৱস্থাৰ সৈতে জন্ম হাৰ আৰু মৃত্যুহাৰৰ পৰিমাণো ভিন্ন হয়। জনসংখ্যা বৃদ্ধি সাধাৰণতে তিনিটা পৰ্যায়ত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। গতিকে আমি ক'ব পাৰোঁ যে জন্মহাৰ আৰু মৃত্যু হাৰৰ অনুক্ৰম (sequence) অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ সৈতে ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত।

প্ৰথম পৰ্যায় ঃ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰৰ পৰিমাণ অতি উচ্চ হৈ থাকে। ইয়াৰ ফলত জনসংখ্যাৰ প্ৰকৃত বৃদ্ধি অতি কম হয়। এই তত্ত্বমতে, প্ৰথম অৱস্থাত বিভিন্নধৰণৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কযুক্ত কাৰণৰ বাবে মৃত্যুহাৰৰ পৰিমাণ বেছি হয়। সাধাৰণতে উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ প্ৰকৃতি কৃষিপ্ৰধান আৰু ইয়াৰ উৎপাদনশীলতা অতি কম। ইয়াৰ জনসাধাৰণ পুষ্টিহীনতা, পুৰণিকলীয়া জনস্বাস্থ্যকৰ ব্যৱস্থা আৰু কাৰ্যকৰী চিকিৎসা সেৱাৰ অভাৱ আদি বিভিন্ন সমস্যাৰে জৰ্জৰিত। এই পৰ্যায়ত জন্মহাৰ উচ্চ হোৱাৰ আন কাৰণসমূহ হ'ল— কিছুমান প্ৰচলিত সামাজিক অন্ধবিশ্বাস, ধৰ্মীয় বিশ্বাস, কম বয়সত বিবাহ, পৰিয়াল পৰিকল্পনা সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ অভাৱ, ইত্যাদি। মুঠতে এই পৰ্যায়ত উচ্চ জন্মহাৰৰ লগতে মৃত্যুৰ হাৰো অধিক হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। যাৰ ফলত প্ৰকৃত বৃদ্ধিৰ হাৰ অতি নিম্ন হয়, কাৰণ উচ্চ জন্মহাৰ উচ্চ মৃত্যুহাৰৰ

দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয় বা কেতিয়াবা উচ্চ মৃত্যুহাৰ উচ্চ জন্মহাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয়। গতিকে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ লেহেমীয়া হয়।

দ্বিতীয় পর্যায় ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ দ্বিতীয় পর্যায়ত মৃত্যুহাৰ দ্রুতগতিত হ্রাস পাবলৈ ধৰে; কিন্তু জন্ম হাৰ উচ্চ হৈয়ে থাকে। ফলত জনসংখ্যা বৃদ্ধি পায়। আনহাতে আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ ফলত জনসাধাৰণৰ খাদ্যাভ্যাসো উন্নত মানদণ্ডৰ হ'বলৈ ধৰে। অর্থনৈতিক উন্নয়নে জনস্বাস্থ্য সেৱাৰ লগতে অন্যান্য সেৱাসমূহৰো উন্নতি সাধন কৰে। এই সকলোবোৰ প্রত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ প্রভাৱৰ ফলত মৃত্যুহাৰ হ্রাস পায়। গতিকে এইটো পর্যায়ত মৃত্যুহাৰ নিম্নগামী হোৱাৰ ফলত জনসংখ্যাৰ প্রকৃত বৃদ্ধি দৰাচলতে অধিক হয়; যদিও জন্মহাৰ প্রায় একেই থাকে নাইবা কিছু পৰিমাণে হ্রাস পায়। তদুপৰি দ্বিতীয় পর্যায়ত আন এটা কাৰকৰ বাবেও জন্মহাৰ প্রকৃততে বৃদ্ধি হ'ব পাৰে। সেয়া হ'ল প্রত্যাশিত আয়ুস (Life expectancy) বৃদ্ধিৰ লগে লগে প্রজননক্ষম বয়স (Reproductive age)ৰ লোকৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি পায়। গতিকে আমি ক'ব পাৰোঁ যে দ্বিতীয় পর্যায়ত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অতি খৰতকীয়া হৈ পৰে। ভাৰতবর্ষ বর্তমান জনসংখ্যা বিস্ফোৰণৰ এইটো পর্যায়ত উপনীত হৈছে। কিন্তু এনেকুৱা দ্রুত জনসংখ্যা বৃদ্ধিয়ে দেশৰ অর্থনৈতিক উন্নয়নত অতি গুৰুতৰ প্রভাৱ পেলায়।

তৃতীয় পর্যায় ঃ নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে চলি থকা উন্নয়নৰ প্রক্রিয়াই পিছলৈ এখন উন্নয়নশীল দেশৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহকেই সলনি কৰি পেলায়। উন্নয়নৰ ফলস্বৰূপেই এই দেশসমূহত ক্রমান্বয়ে ঔদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণে গা কৰি উঠে। যাৰ ফলস্বৰূপে দেশৰ জনসাধাৰণৰ মাজত লাহে লাহে গাঁও অঞ্চলৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ প্রব্রজন হোৱাৰ প্রৱণতাই গা কৰি উঠে। গতিকে নগৰীকৰণ আৰু জীৱনধাৰণৰ বর্দ্ধিত ব্যয়ৰ লগত তাল মিলাই চলিবলৈ মহিলাসকলেও কাম কৰিবলৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহিবলৈ বাধ্য হৈ পৰে। গতিকে এনেক্ষেত্রত একোটা ডাঙৰ পৰিয়াল পোহপাল দিয়াটো ক্রমান্বয়ে জটিল হৈ পৰে আৰু অধিক সন্তান গৌৰৱৰ কাৰণ হোৱাৰ বিপৰীতে ই সমস্যাৰ কাৰণহে হৈ পৰে।

পিছলৈ শিক্ষাৰ প্রসাৰ হোৱাৰ ফলত মানুহৰ ধ্যান-ধাৰণাও সলনি হ'বলৈ ধৰে। তেওঁলোকে প্রচলিত বিশ্বাস আৰু আওপুৱণি মূল্যবোধ ত্যাগ কৰে। লাহে লাহে জনসাধাৰণে সৰু পৰিয়ালৰ সুবিধাসমূহ অনুভৱ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। যাৰ ফলস্বৰূপে পূর্বৰ তুলনাত জন্মৰ হাৰ বহু পৰিমাণে হ্রাস পাবলৈ ধৰে। আনহাতে এনে অৱস্থাত মৃত্যুৰ হাৰ অতি কম হৈয়ে আছিল; কিন্তু ই কেতিয়াও শূন্য হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ মানুহে কেতিয়াও মৃত্যুৰ পৰা হাত সাৰিব নোৱাৰে। এইদৰে জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰৰ মাজৰ পার্থক্য ক্রমান্বয়ে কমি আহে আৰু জনসংখ্যা বৃদ্ধি অতি লেহেমীয়া হৈ পৰে। গতিকে, তৃতীয় পর্যায়ত, জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰ অতি নিম্নস্তৰত ক্রমান্বয়ে সুস্থিৰ হয়, যাৰ ফলস্বৰূপে জনসংখ্যা অতি লেহেমীয়া হাৰতহে বৃদ্ধি পায়। এই তিনিটা পর্যায়ে কেনেকৈ প্রাৰম্ভিক উচ্চ জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰ বিশিষ্ট অর্থনীতি এটা নিম্ন জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰ বিশিষ্ট অর্থনীতিলৈ পৰিৱর্তিত হ'ব পাৰে সেই সম্পর্কে আমাক সম্যক ধাৰণা প্রদান কৰিলে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ মানুহক কিয় মূল্যৱান সম্পদৰূপে গণ্য কৰা হয়? (30 টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ পর্যায় তিনিটাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ চিহ্নিত কৰক। (40টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

২.৪ ভাৰতবর্ষত জনসংখ্যাৰ আকাৰ আৰু বৃদ্ধি

জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ তত্ত্ব সম্পর্কে কৰা আলোচনাৰ পৰা আমি এইটো নিশ্চিতভাৱে ক'ব পাৰোঁ যে ভাৰতবর্ষই ইতিমধ্যে ইয়াৰ প্রথম পর্যায়টো অতিক্রম কৰিলে; কিন্তু এতিয়াও তৃতীয় পর্যায়ত প্রৱেশ কৰিবলৈ বাকী আছে। আমি এইটোও ক'ব পাৰোঁ যে ভাৰতবর্ষই বর্তমান দ্বিতীয় পর্যায়ৰ মাজেৰে গতি কৰিছে। কিন্তু ভাৰতবর্ষৰ ক্ষেত্রত এই দ্বিতীয় পর্যায়টোৰ তত্ত্বগত সিদ্ধান্তসমূহ আৰু প্রকৃত সত্যতাসমূহৰ মাজত কিছু পার্থক্য দেখা গৈছে। কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ভাৰতবর্ষৰ মুঠ জনসংখ্যা আছিল 236 নিযুত আৰু 2001 চনৰ লোকপিয়ল মতে, ইয়াৰ পৰিমাণ হ'ল 1,027 নিযুত। ভাৰতবর্ষৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ অধ্যয়ন কৰিলে ইয়াক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে ভাগ কৰিব পাৰি—

1891–1921 ঃ স্থবিৰ জনসংখ্যা।

1921–1951 ঃ স্থিৰ বৃদ্ধি।

1951–1981 ঃ দ্রুতগতিত হোৱা উচ্চহাৰৰ বৃদ্ধি।

1981–2001 ঃ নিম্নগামী হোৱাৰ নির্দিষ্ট সংকেতসহ হোৱা উচ্চ বৃদ্ধি।

যদি আমি ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ধাৰা অধ্যয়ন কৰিব বিচাৰোঁ তেনেহ'লে ওপৰত উল্লিখিত চাৰিটা পর্যায় ভালদৰে লক্ষ্য কৰিব লাগিব। তলৰ তালিকা 2.1লৈ লক্ষ্য কৰিলে ইয়াকে দেখা যায় যে 1891–1921 চনৰ ভিতৰত, জনসংখ্যাৰ মিশ্র বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ (compound annual growth rate–CAGR) অতি কম আছিল। কিন্তু 1951 চনৰ পৰা জনসংখ্যা প্রায় 2.1 শতাংশকৈ বৃদ্ধি হ'ল আৰু এই উচ্চ বৃদ্ধিৰ হাৰ 1981 চনলৈ চলি থাকিল।

ইয়াৰ পিছতো জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ থাকিল; কিন্তু মিশ্রবৃদ্ধিৰ হাৰ সামান্য পৰিমাণে কমিল। 2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসাৰে, ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা বছৰি প্রায় 1.64 শতাংশকৈ বৃদ্ধি হৈছে।

তালিকা ২.১ ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ মিশ্র বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ (শতাংশত)

সময় সূচী	জনসংখ্যাৰ মিশ্র বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ
1891–1921	0.19
1921–1951	1.22
1951–1981	2.15
1981–1991	2.11
1991–2001	1.93
2001–2011	1.64

উৎস ঃ Census of India, 2011.

1921 চনৰ আগলৈ ভাৰতবৰ্ষ জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ প্রথম পর্যায়তে আছিল। উল্লেখযোগ্য যে, 1921 চনটোক মহান বিভাজন বছৰ (The Year of Greal Divide) বুলিও অভিহিত কৰা হয়, কাৰণ 1921 চনৰ আগলৈ জনসংখ্যা বৃদ্ধি অতি লেহেমীয়া আৰু অনিয়মীয়া আছিল। কিন্তু 1921 চনৰ পাছত জনসংখ্যা অতি দ্রুত আৰু অনিয়ন্ত্রিতভাৱে বৃদ্ধি হ'ল। গতিকে 1921 চনৰ পাছৰ পৰাই ভাৰতবৰ্ষই জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ দ্বিতীয় পর্যায়ত প্রৱেশ কৰিলে। এইটো পর্যায়ত জনসংখ্যাৰ উচ্চ বৃদ্ধিৰ ক্ষমতাক (high growth potential) জনসংখ্যাৰ উচ্চ প্রকৃত বৃদ্ধি (high actual growth) হিচাপে অনুধাৱন কৰা হৈছে। এই বৃদ্ধিৰ ধাৰাটোলৈ লক্ষ্য কৰিলে প্রতীয়মান যাব পাৰি যে, অতি সোনকালে ভাৰতবৰ্ষই জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ তৃতীয় পর্যায়ত প্রৱেশ কৰিব। অনুগ্রহ মন কৰিব যে ২০২১ চনত কোনো লোকপিয়ল কৰা হোৱা নাছিল, মূলতঃ Covid-19 মহামাৰীৰ বাবে।

ভাৰতবর্ষত জন্মহাৰ উচ্চ হোৱাৰ কাৰণসমূহ ঃ ভাৰতবৰ্ষই বর্তমান জনসংখ্যা বিস্ফোৰণৰ (population explosion) সন্মুখীন হৈছে— এই কথাটো জনাৰ পাছত আমাৰ মনত স্বাভাৱিকতে এনেকুৱা ধৰণৰ উচ্চ জন্মহাৰৰ কাৰণসমূহ সম্পর্কে প্রশ্নৰ উদয় হয়। উচ্চ জন্মহাৰ হ'ল অনুন্নত দেশসমূহৰ এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য। এই উচ্চ জন্মাহাৰৰ কাৰণে বহুতো কাৰকক আমি জগৰীয়া কৰিব পাৰোঁ। তাৰ ভিতৰত গুৰুত্বপূর্ণ কাৰকসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

- **দাৰিদ্রতা** (Poverty) ঃ দাৰিদ্রতাৰ সৈতে নিৰক্ষৰতা আৰু অনগ্রসৰতা জড়িত হৈ আছে। যাৰ ফলত জনসাধাৰণে এইটো বিশ্বাস কৰে যে, অধিকসংখ্যক সন্তানেহে অধিক উপার্জন কৰিব পাৰে। গতিকে অধিক সন্তান জন্ম দিছিল। তদুপৰি এই নিছলা মানুহখিনিয়ে সন্তান জন্ম দিব পৰা ক্ষমতা বৃদ্ধি হোৱাটোকেই বিচাৰিছিল, যিটো প্রৱণতা কিছুমান জটিল প্রক্রিয়াৰ ফলত সৃষ্টি হৈছিল। ইয়াৰ লগত মনস্তাত্ত্বিক কাৰকো জড়িত হৈ আছে।
- **ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু সামাজিক ৰীতি-নীতি** (Religious belief and social attitude) ঃ

কিছুমান ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু সামাজিক ৰীতি-নীতিও উচ্চ জন্মহাৰৰ বাবে জগৰীয়া। বিশেষকৈ, হিন্দুসকলে এইদৰে বিশ্বাস কৰে যে, এটি পুত্রসন্তান নহ'লে তেওঁলোকে কেতিয়াও জন্ম আৰু পুনর্জন্মৰ চক্রৰ পৰা উদ্ধাৰ পোৱা সম্ভৱ নহয়। বিবাহক সমাজত এক সার্বজনীন প্রথা হিচাপে গণ্য কৰা হয় আৰু যিমান পাৰি কম বয়সতে ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত বিবাহ সম্পন্ন কৰা হয়। সাধাৰণতে অবিবাহিত লোকক সমাজত সন্মানৰ চকুৰে চোৱা নহয়। গতিকে এই সকলোবোৰ কাৰকেই জন্মহাৰ বৃদ্ধিত অৱিহণা যোগাইছে।

- **নিৰক্ষৰতা আৰু পৰিয়াল সীমিতকৰণৰ ব্যৱস্থাসমূহৰ প্রতি অৱহেলা** (Illiteracy and ignorance about family control measures) ঃ ভাৰতবর্ষই এতিয়াও উচ্চহাৰৰ সাক্ষৰতা অর্জন কৰিবলৈ বাকী আছে। বিশেষকৈ, ভাৰতৰ মহিলাসকল পুৰুষসকলৰ তুলনাত বহু পিছ পৰি আছে। তেওঁলোকৰ বেছি সংখ্যকেই পৰিয়াল নিয়ন্ত্রণৰ সুবিধাসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞাত নহয় আৰু কেনেকৈ পৰিয়াল সীমিত কৰিব পাৰি তাৰ উপায়সমূহৰ বিষয়ে নাজানে। পৰিয়াল সীমিতকৰণৰ বাবে ভাৰত চৰকাৰে বিভিন্ন ব্যৱস্থাৱলী গ্রহণ কৰি আহিছে। কিন্তু ইয়াৰ ফলাফল বর্তমানলৈকে সিমান সন্তোষজনক নহয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ 1921 চনটোক কিয় 'মহান বিভাজন বছৰ' বুলি অভিহিত কৰা হৈছে? (30 টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তন তত্ত্বটোত তিনিটা পর্যায় আছে। ভাৰতবর্ষ বর্তমান ইয়াৰ কোনটো পর্যায়ত উপনীত হৈছে? (30 টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

২.৫ ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

ইতিমধ্যে হোৱা আলোচনাৰ পৰা আমি ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ ধাৰা সম্পর্কে কিছু আভাস পালোঁ। এতিয়া আমি ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। এই বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল—

- **যৌন অনুপাত** (Sex Ratio) ঃ যৌন অনুপাতে প্রতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে থকা মহিলাৰ সংখ্যা প্রকাশ কৰে। ইয়াক মুঠ মহিলাৰ সংখ্যাক মুঠ পুৰুষৰ সংখ্যাৰে হৰণ কৰি হৰণফলক 1,000ৰে পূৰণ কৰি উলিয়াব পাৰি।

2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি, ভাৰতবর্ষত প্রতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে 940 গৰাকী মহিলা আছে। গতিকে ই 2001 চনৰ লোকপিয়লৰ তুলনাত সামান্যভাৱে বৃদ্ধি পাইছে। 2001 চনৰ লোকপিয়লত এই সংখ্যা আছিল 933। তলত দেখুওৱা 2.2 তালিকাখনে 1901 চনৰ পৰা ভাৰতবর্ষৰ যৌন অনুপাতৰ সামগ্রিক ধাৰাটো প্রকাশ কৰিব—

তালিকা ২.২ ঃ ভাৰতবর্ষত যৌন অনুপাত

বছৰ	প্রতি হাজাৰ পুৰুষত মহিলাৰ সংখ্যা	বছৰ	প্রতি হাজাৰ পুৰুষত মহিলাৰ সংখ্যা
1901	972	1961	941
1911	964	1971	930
1921	955	1981	934
1931	950	1991	927
1941	945	2001	933
1951	946	2011	940

উৎস ঃ Indian Economy, Datt and Sundharam, 2016.

এই তালিকাখনৰ পৰা মাত্র কেইটামান দশকৰ বাহিৰে যৌন অনুপাত একেৰাহে কমি গৈ থকাটো পৰিলক্ষিত হৈছে। ভাৰতবর্ষৰ বিভিন্ন ৰাজ্যসমূহৰ ভিতৰত একমাত্র কেৰেলাতেই মহিলাৰ অনুপাত বেছি, 2011 চনত প্রতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে 1084 গৰাকী মহিলা আছিল। আনহাতে, সর্বভাৰতীয় গড় অনুপাততকৈ কম যৌন অনুপাত থকা ৰাজ্যকেইখন হ'ল— অসম, পশ্চিমবংগ, বিহাৰ, ৰাজস্থান, উত্তৰ প্রদেশ, পঞ্জাৰ আৰু হাৰিয়ানা। ভাৰতবর্ষত যৌন অনুপাত নিম্নগামী হোৱাৰ কোনো সর্বজনগ্রাহ্য কাৰণ পাবলৈ নাই। কাৰণ স্ত্রী-ভ্রূণ পুৰুষ ভ্রূণতকৈ জৈৱিকভাৱে অধিক সবল আৰু তিৰোতা মানুহ পুৰুষতকৈ দীর্ঘজীৱী। তথাপিও যৌন অনুপাতৰ এই বৈষম্যৰ বাবে মাত্র কেইটামান কাৰণ আগবঢ়োৱা হৈছে। *প্রথম কাৰণ,* এজনী কন্যা শিশুক সমাজত সাধাৰণতে অৱহেলা কৰা হয়। আনহাতে, কিছুমান সমাজত কন্যা ভ্রূণহত্যা আৰু নৱজাতক হত্যাৰ দৰে কার্যও সংঘটিত হৈ আহিছে। *দ্বিতীয় কাৰণ,* কেৱল অমনোযোগিতা আৰু অৱহেলাৰ কাৰণেই ভাৰতীয় মহিলাই অতি কম ব্যৱধানতে সন্তান জন্ম দি আহিছে। ইয়াৰ ফলতেই বহুসংখ্যক মহিলা মৃত্যুমুখত পৰে। *তৃতীয় কাৰণ,* মহিলাসকলক সঠিকভাৱে গণনা কৰা হৈছে নে নাই সেয়া সন্দেহজনক। কাৰণ যেতিয়া কোনো এজন বাহিৰা মানুহ আহে, মহিলাসকলে সামাজিক পৰম্পৰা অনুসৰি ওৰণিৰে মুখ ঢাকি লয়। গতিকে কোনো কোনো মহিলাই গণনাকাৰীৰ আগত দেখা দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে; যাৰ ফলত তেওঁ তালিকাভুক্ত নোহোৱাকৈ ৰৈ যোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

- **জনসংখ্যাৰ বয়সৰ গাঁথনি** (Age Composition) ঃ সাধাৰণতে এক নির্দিষ্ট শ্রেণীৰ লোকৰ অনুপাতৰ এক সম্যক ধাৰণা বয়সৰ গাঁথনিয়ে (age composition) দিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি কোনো এক নির্দিষ্ট জনসংখ্যাৰ সন্তান জন্মৰ হাৰ অবিৰতভাৱে বেছি

হৈয়ে আছে তেতিয়া হ'লে সেইখিনি জনসংখ্যাৰ ভিতৰত আমি বেছিখিনি শিশু আৰু অতি কম সংখ্যক বয়সস্থ লোক দেখা পাম। ইয়াৰ বিপৰীতে, য'ত সন্তান জন্মৰ হাৰ এটা দীঘলীয়া সময়জুৰি নিম্ন হৈয়ে আছে তাত আমি অতি কম সংখ্যক শিশু আৰু বেছি সংখ্যক বয়সস্থ লোক দেখিবলৈ পাওঁ। বয়স গাঁথনিৰ তথ্যপাতিসমূহ বিভিন্ন কাৰণত দৰ্কাৰী হৈ পৰে। বয়স গাঁথনিৰ অধ্যয়নে মুঠ জনসংখ্যাৰ শ্ৰমশক্তি (labour force), অনুৎপাদনশীল উপভোক্তা (unproductive consumer) আৰু আশ্ৰিত জনসংখ্যাৰ (dependent population) অনুপাত নিৰ্ণয় কৰাত সহায় কৰে। 2001 চনৰ লোকপিয়ল মতে, ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ 35.6 শতাংশই হৈছে শূন্যৰ পৰা 14 বছৰ বয়সৰ ল'ৰা-ছোৱালী। এই পৰিসংখ্যাটোৱে প্ৰমাণ কৰে যে, ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ এটা বৃহৎ অংশই হৈছে অনুৎপাদনশীল উপভোক্তা। কিন্তু অনুৎপাদনশীল উপভোক্তাৰ পৰিমাণ আনকি পূৰ্বৰ চাৰিটা দশকতো উচ্চ হৈয়ে আছিল। আনহাতে কৰ্মশক্তিৰ, যাক 15–60 বয়স শ্ৰেণীৰ ভিতৰত ধৰা হয়, শতকৰা পৰিমাণ হৈছে 58.2। কিন্তু 60 বছৰ বা তাৰ ওপৰৰ শ্ৰেণীৰ জনসংখ্যাৰ পৰিমাণ অতি কম আৰু ই হ'ল মাত্ৰ 6 শতাংশ। এইটো বয়সৰ শ্ৰেণীৰ লোকৰ অতি কম পৰিমাণে ভাৰতীয় লোকৰ নিম্ন প্ৰত্যাশিত আয়ুসকেই সূচাইছে।

- **জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব** (Density of Population) ঃ জনসংখ্যাৰ ঘনত্বৰ ধাৰণাটোৱে আমাক প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত বাস কৰা গড় জনসংখ্যাৰ আভাস দিয়ে। চমুকৈ, প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত জনসংখ্যাৰ পৰিমাণেই হ'ল জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব। ই জনসংখ্যা আৰু ভূমিৰ অনুপাত সূচায়। 1921 চনৰ পৰাই ভাৰতবৰ্ষত জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বৃদ্ধি পাই আহিছে। কিন্তু 1951 চনৰ পৰা ই অতি দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি পাইছে। 1901 চনত জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত আছিল 77 জন। কিন্তু 1991 চনত প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত ই দ্ৰুতভাৱে 267 লৈ বৃদ্ধি পায়, 2001 চনত 324 লৈ বৃদ্ধি পায় আৰু 2011 চনত প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত 382 হয়গৈ।

  জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বিভিন্ন ৰাজ্যসমূহৰ মাজত আৰু এখন ৰাজ্যৰ বিভিন্ন স্থানতো বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। তদুপৰি, বিভিন্ন অঞ্চলসমূহৰ মাজতো জনসংখ্যাৰ ঘনত্বৰ ক্ষেত্ৰত ভিন্নতা দেখা যায়। জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব সৰ্বোচ্চ হৈছে কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল দিল্লীত (11297 জন)। 2011 বৰ্ষৰ লোকপিয়ল মতে, ৰাজ্যসমূহৰ ভিতৰত সৰ্বাধিক হৈছে পশ্চিমবংগত (1102 জন) আৰু সৰ্বনিম্ন হ'ল হিমাচল প্ৰদেশত (123 জন)। এই পাৰ্থক্যসমূহৰ কাৰণ বহুতো। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰধান কাৰণসমূহ হ'ল—জলবায়ুৰ ক্ষেত্ৰত থকা বিভিন্নতা, বৃষ্টিপাত, জলসিঞ্চনৰ সুবিধা, ইত্যাদি। তদুপৰি ঔদ্যোগিক উন্নয়নৰ পাৰ্থক্যও আন এটা উল্লেখযোগ্য কাৰণ হ'ব পাৰে।

- **গ্ৰাম্য-নগৰৰ অনুপাত** (Rural-Urban Ratio) ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ গ্ৰাম্য-নগৰৰ অনুপাত সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ আগতে আমি 'নগৰীকৰণ' ধাৰণাটোৰ ওপৰত সামান্য দৃষ্টিপাত কৰাটো ভাল হ'ব। অতি সৰল ভাষাত, নগৰীকৰণক আমি গ্ৰামাঞ্চলক নগৰাঞ্চললৈ পৰিৱৰ্তিত

হোৱা এটা প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু নগৰীকৰণৰ ব্যাখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহৃত হোৱা মাপকাঠি (parameters) বিভিন্ন দেশত বেলেগ বেলেগ। বৰ্তমান ভাৰতবৰ্ষত একোটা অঞ্চলক নগৰাঞ্চল বুলি তলত দিয়া ধৰণে সংজ্ঞায়িত কৰা হয় ঃ

- পৌৰসভা, পৌৰনিগম, সেনানিবাস (Cantonment) অথবা নথিভুক্ত চহৰ অঞ্চল কমিটীৰ অধীনত থকা সকলো অঞ্চল,
- তলত দিয়া চৰ্তসমূহ পূৰণ কৰা এলেকাসমূহকো নগৰাঞ্চলৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় ঃ
  - ন্যূনতম 5,000 লোকৰ জনসমষ্টি,
  - কৰ্মৰত পুৰুষৰ অতি কমেও 75 শতাংশই কৃষি বহিৰ্ভূত কাৰ্যৰ সৈতে জড়িত, আৰু
  - প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব অতি কমেও 400 জন।

  ভাৰতবৰ্ষত নগৰীকৰণৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ
- ভাৰতবৰ্ষত নগৰীয়া জনসংখ্যা 1961 চনৰ পৰা দ্ৰুতভাৱে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে, 1961–71 দশকটোত প্ৰায় 38 শতাংশতকৈও অধিক হাৰত বৃদ্ধি পায়। 1991–2001 চনৰ সময়সীমাৰ ভিতৰত নগৰীয়া জনসংখ্যা 31 শতাংশকৈ বৃদ্ধি পায়। 1901 চনত ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 11 শতাংশ আছিল নগৰীয়া জনসংখ্যা, 1961 চনত প্ৰায় 18 শতাংশ, 1991 চনত প্ৰায় 26 শতাংশ, 2001 চনত প্ৰায় 28 শতাংশ আৰু 2011 চনত 31.2 শতাংশ।
- আনহাতে, ডাঙৰ চহৰবিলাকত জনসংখ্যা অধিক বৃদ্ধি পাইছে। তদুপৰি, প্ৰথম শ্ৰেণী আৰু দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ চহৰবিলাকৰ মাজত তুলনা কৰিলে দেখা যায় যে প্ৰকৃততে দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ (সৰু) চহৰবিলাকত জনসংখ্যা হ্ৰাসহে পাইছে।
- ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ৰাজ্যসমূহৰ মাজত নগৰীকৰণৰ হাৰ বেলেগ বেলেগ।

উচ্চ হাৰত নগৰীকৰণ হোৱা সত্ত্বেও ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমানেও গৰিষ্ঠসংখ্যক লোকেই গ্ৰামাঞ্চলতে বসবাস কৰি আছে। 2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি, এতিয়াও গ্ৰামাঞ্চলত 68.8 শতাংশ লোকে বসবাস কৰাৰ বিপৰীতে চহৰাঞ্চলত মাত্ৰ 31.2 শতাংশ লোকেহে বসবাস কৰে। গতিকে ভাৰতবৰ্ষত নগৰীকৰণৰ হাৰ যথানুৰূপ হোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি। তলৰ তালিকা-3.3ত যোৱা এশটা বছৰৰ গাঁও আৰু নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ পৰিমাণ শতাংশ হিচাপত দেখুওৱা হৈছে।

তালিকা ২.৩ ঃ গাঁও আৰু নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ তুলনামূলক বৃদ্ধিৰ হাৰ (শতাংশত)

বছৰ	গাঁৱৰ জনসংখ্যাৰ হাৰ	নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ হাৰ	বছৰ	গাঁৱৰ জনসংখ্যাৰ হাৰ	নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ হাৰ
1901	89.0	11.0	1961	82.0	18.0
1911	89.6	10.4	1971	80.1	19.9
1921	88.7	11.3	1981	76.7	23.3
1931	87.8	12.2	1991	74.3	25.7
1941	85.9	14.1	2001	72.2	27.8
1951	82.7	17.3	2011	68.8	31.2

উৎস ঃ Indian Economy, Datt and Sundharam 2016.

সময়ৰ লগে লগে ভাৰতবৰ্ষত নগৰীকৰণৰ হাৰ ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু নগৰীকৰণ সামগ্ৰিক ছবিখন প্ৰায় একেই আছে। গতিকে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাক পাশ্চাত্য অৰ্থব্যৱস্থাৰ গ্ৰাম্য অৰ্থব্যৱস্থা বুলিহে (যাক সাধাৰণতে ঔদ্যোগিক বা নগৰীয়া অৰ্থব্যৱস্থা বুলি অভিহিত কৰা হয়) ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

নগৰীকৰণৰ এই ধাৰাটোৰ পৰা ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ গঠন সম্পৰ্কে এখন স্পষ্ট ছবি পোৱা যায়। ভাৰতত ঔদ্যোগীকৰণৰ বাবে পৰ্যাপ্ত আন্তঃগাঁথনিৰ অভাৱ হেতুকে ঔদ্যোগীক উন্নয়ন অতি কম পৰিমাণেহে বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ ফলাফল হৈছে দুতৰপীয়া (two fold) ঃ প্ৰথম, নগৰত বাস কৰা লোকৰ দ্বাৰা নগৰীকৰণক সূচোৱা হয়, এই লোকৰ সংখ্যা আগতকৈ বৃদ্ধি পাইছে যদিও ইয়াৰ পৰিমাণ এতিয়াও বহুত কম হৈয়ে আছে। দ্বিতীয়তে, ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ বাবে এতিয়াও কৃষিয়েই প্ৰধান জীৱিকা, গতিকে প্ৰকৃত গ্ৰাম্য জনসংখ্যাৰ আকাৰ যথেষ্ট ডাঙৰ।

- **ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ বৃত্তিগত বিতৰণ** (Occupational Distribution of Population)ঃ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নে দেশৰ অৰ্থনীতিত বিভিন্ন ধৰণৰ বৃত্তিৰ সৃষ্টি কৰে। এখন দেশৰ কৰ্মী জনসংখ্যা (working population)-ৰ বৃত্তিগত বিতৰণ বুলিলে সমাজত বিভিন্ন জীৱিকাত নিয়োজিত হৈ থকা লোকৰ মুঠ বিতৰণক বুজায়। ইয়াক দক্ষতাৰ স্তৰ, আৰ্থিক কাৰ্যকলাপ বা সামাজিক মৰ্যাদাৰ ভিত্তিত শ্ৰেণীবিভাজন কৰা হয়। কোনো অৰ্থব্যৱস্থাৰ বৃত্তিগত বিতৰণ নিৰ্ভৰ কৰে বিভিন্ন উদ্যোগ, প্ৰযুক্তিৰ স্তৰ, শ্ৰম বজাৰৰ প্ৰকৃতি আৰু সমাজৰ বিভিন্ন উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত প্ৰদান কৰা গুৰুত্বৰ ওপৰত। বৃত্তিগত গাঁথনি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে বৰ্ণনা আৰু ব্যাখ্যা কৰা হয়। ইয়াৰ সহায়ত একেধৰণৰ জীৱিকাসমূহক কিছুমান বিশেষ দিশ, যেনে— দক্ষতা, নিয়োগ সম্বন্ধীয় মৰ্যাদা বা কাৰ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি একে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হয়। এনেধৰণৰ শ্ৰেণীবিভাজনসমূহক অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক শ্ৰেণীৰ বাস্তৱ সন্মত ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ ভিত্তি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। 2001 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি, দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ভিতৰত কৰ্মী জনসংখ্যা হৈছে 39.26 শতাংশ। গাঁও আৰু

চহৰ অঞ্চলত কৰ্মশক্তিত অংশগ্ৰহণকাৰীৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে 41.97 শতাংশ আৰু 32.23 শতাংশ।

তালিকা-2.4ত ক্ৰমান্বয়ে 1961, 1993-94 আৰু 1999-2000 এইবছৰকেইটাত বিভিন্ন বৃত্তিত নিয়োজিত হৈ থকা মুঠ কৰ্মী জনসংখ্যাৰ বৃত্তিগত বিতৰণ দেখুওৱা হৈছে।

- তালিকাখনৰ পৰা এইটো পৰিষ্কাৰ হৈছে যে, সময়ৰ লগে লগে কৃষি আৰু তাৰ আনুসাংগিক কাৰ্যসমূহত অংশগ্ৰহণকাৰীৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে কমি আহিছে। আনহাতে,

তালিকা ২.৪ঃ কেইটামান বছৰত ভাৰতীয় শ্ৰমশক্তিৰ বৃত্তিগত বিতৰণ

উদ্যোগ, বিভাগ/শ্ৰেণী	১৯৬১		১৯৯৩-৯৪		১৯৯৯-২০০০	
	কৰ্মীৰ সংখ্যা (হাজাৰত)	অংশ (প্ৰতি হাজাৰত)	কৰ্মীৰ সংখ্যা (হাজাৰত)	অংশ (প্ৰতি হাজাৰত)	কৰ্মীৰ সংখ্যা (হাজাৰত)	অংশ (প্ৰতি হাজাৰত)
কৃষি, বনানিকৰণ আৰু মীনপালন	1,43,282	759	2,38,682	638	2,37,786	599
খনি আৰু কোৱেৰি	919	5	2,676	7	2,263	6
কাৰিকৰী আৰু সেৱামতি সেৱাসমূহ	17,906	95	43,218	116	48,296	122
বিদ্যুৎ, গেছ আৰু পানী	257	1	1,394	4	1,048	3
নিৰ্মাণ	2,768	15	12,127	32	17,618	44
ব্যৱসায়, হোটেল আৰু ৰেষ্টুৰেণ্ট	8,171	43	28,459	76	37,728	94
পৰিবহণ, ভঁৰাল আৰু যোগাযোগ	3,262	17	10,757	29	14,757	37
বিত্ত, বীমা, স্থাৱৰ সম্পত্তি আৰু ব্যৱসায়িক সেৱাসমূহ	542	3	3,653	10	4,924	12
জাতীয়, সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত সেৱাসমূহ	11,571	62	32,866	88	38,200	12
মুঠ কৰ্মশক্তি	**১,৮৮,৬৭৬**	**১০০০**	**৩,৭৩,৮৩২**	**১০০০**	**৩,৯৭,০১৮**	**১০০০**

প্ৰতি হাজাৰ জনসংখ্যাত কাৰিকৰী আৰু মেৰামতি কাৰ্যসমূহত অংশগ্ৰহণকাৰীৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পাই আহিছে।

- ভাৰতীয় শ্ৰমশক্তিত অংশগ্ৰহণকাৰীসকলৰ ভিতৰত নিৰ্মাণ খণ্ডতো বৃদ্ধিৰ ধাৰা অব্যাহত থকা দেখা গৈছে। ঠিক সেইদৰে পৰিবহণ, ভঁৰাল আৰু যোগাযোগ; বিত্ত, বীমা আৰু স্থাৱৰ সম্পত্তি (real estate)-ৰ ক্ষেত্ৰতো একেই ধাৰা অব্যাহত আছে।
- আন এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল— কৃষিখণ্ডত নিয়োজিত কৰ্মীৰ সংখ্যা কিছু বছৰৰ পৰা ক্ৰমে হ্ৰাস পাবলৈ ধৰিছে যদিও এইটো খণ্ডতেই বেছিসংখ্যক কৰ্মী নিয়োজিত হৈ আছে। গতিকে ভাৰতীয় অৰ্থনীতিক এতিয়াও প্ৰাচীন অৰ্থব্যৱস্থা বুলি অভিহিত কৰা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ যৌন অনুপাত বুলিলে কি বুজা যায়? ভাৰতবৰ্ষত যৌন অনুপাতৰ ক্ষেত্ৰত থকা ভাৰসাম্যহীনতাৰ আঁৰৰ কাৰণসমূহ চিহ্নিত কৰক। (50টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ বয়স গাঁথনি সম্পৰ্কে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক। (40টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

২.৬ মানৱ উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহ

এখন আদৰ্শ সমাজৰ যিকোনো সংজ্ঞাই যোগাত্মক স্বাধীনতাক মূল উপাদান হিচাপে গণ্য কৰি মানৱ উন্নয়নৰ ধাৰণাটোতে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। এই ধাৰণাটোৱে বিভিন্ন আঁচনি, ইয়াৰ কাৰ্য ৰূপায়ণ আৰু গঠন, এইবিলাকে মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণ কৰিব পাৰিছেনে নাই, মানুহৰ নৈতিক দায়িত্বসমূহৰ উন্নতি হৈছেনে নাই, সৰ্বজন গ্ৰহণযোগ্য পছন্দ আৰু সম্পূৰ্ণ মানৱ উন্নয়নৰ বাবে বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমৃদ্ধ উপাদানসমূহে সমাজত কাম কৰেনে নাই সেয়া মূল্যায়ণ

কৰে। এনেকুৱা এখন সমাজে ইয়াৰ নাগৰিকসকলক মহৎ, সদাচাৰী আৰু বিশ্বস্ত, দক্ষ তথা শিল্পবিদ্যাত পাৰ্গত আৰু জ্ঞানী হ'বলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগায়। এনেকুৱা সৎ গুণসমূহে সমাজত যোগ্য লোক গঢ়াত অৰিহণা যোগায়।

মুখ্যতঃ মানুহৰ সামগ্ৰিক উন্নয়নেই হৈছে মানৱ উন্নয়নৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য, য'ত মানুহে এটা দীৰ্ঘ, সুস্বাস্থ্যসমৃদ্ধ আৰু সৃষ্টিশীল জীৱন-যাপন কৰিব পাৰে। আনহাতে মানুহৰ মাজত উন্নয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াসমূহ গতিশীল কৰি তোলাটোৱেই হ'ল মুখ্য উদ্দেশ্য; কিন্তু মানুহক উন্নয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ প্ৰতি গতিশীল কৰি তোলাটো সমাজৰ উদ্দেশ্য নহয়। যাৰ বাবে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন হোৱাটোও এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। কিন্তু অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন এটা পথহে, ই শেষ উদ্দেশ্য নহয়। আচলতে মানৱ উন্নয়নহে প্ৰকৃত উদ্দেশ্য, কেৱল অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন নহয়।

1990 চনৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰসংঘই উন্নয়নমূলক কাৰ্যসূচীৰ জৰিয়তে (United Nations Development Programme) মানৱ উন্নয়নৰ মূল মাপকাঠি হিচাপে মানৱ উন্নয়ন প্ৰতিবেদন (Human Development Report), মানৱ উন্নয়ন সূচকাংকসহ প্ৰকাশ কৰে। মানৱ উন্নয়ন প্ৰতিবেদনৰ মূল কথাখিনি হ'ল মূল শিক্ষাগত অৰ্হতা, লিখা আৰু পঢ়াৰ সৈতে এটা দীৰ্ঘ আৰু সুস্বাস্থ্যসমৃদ্ধ জীৱন-যাপন কৰা। তদুপৰি উন্নতমানৰ জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ড বজাই ৰখা, ইত্যাদিবোৰ হ'ল মানৱ উন্নয়নৰ দৰ্কাৰী উপাদান।

সেইবাবেই HDIক তলত উল্লেখ কৰা সূচকসমূহৰ মাজেৰে মানৱ উন্নয়নৰ মাপকাঠি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয় ঃ

- এটা দীৰ্ঘ আৰু সুস্বাস্থ্যসমৃদ্ধ জীৱন ইয়াক জন্মৰ সময়ত প্ৰত্যাশিত আয়ুসৰ দ্বাৰা (Life expectancy at birth) নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। গতিকে ই কিমান বছৰ এটি নৱজাতক জীয়াই থাকিব তাক নিৰ্দেশ কৰে, যদিহে জন্মৰ সময়ত থকা মৃত্যুহাৰৰ পৰিমাণ শিশুটিৰ গোটেই জীৱনজুৰি একেধৰণে স্থিৰ (static) হৈ থাকে।
- জ্ঞান ইয়াক প্ৰাপ্তবয়স্ক শিক্ষাৰ হাৰ (Adult literacy rate) (দুই-তৃতীয়াংশ ওজনৰ সৈতে) আৰু শিক্ষাৰ প্ৰাথমিক, মাধ্যমিক আৰু অন্যান্য স্তৰত হোৱা সংযুক্ত মুঠ নামভৰ্তিকৰণৰ হাৰৰ (এক-তৃতীয়াংশ ওজনৰ সৈতে) দ্বাৰা গণনা কৰা হয়।
- এক উন্নত জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ড ইয়াক মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP) আৰু আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ডলাৰৰ মাধ্যমত জনমূৰি ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতুল্যতাৰ (PPP) দ্বাৰা গণনা কৰা হয়।

অনুগ্ৰহ কৰি মন কৰক যে শিক্ষা সূচকাংক গণনা কৰিবলৈ শেহতীয়া মানৱ উন্নয়নৰ প্ৰতিবেদনত প্ৰাপ্তবয়স্ক সাক্ষৰতাৰ হাৰ আৰু সংযুক্ত মুঠ নামভৰ্তি অনুপাতৰ ঠাইত ক্ৰমে (ক) স্কুলীয়া শিক্ষাৰ গড় বছৰ আৰু (খ) স্কুলীয়া শিক্ষাৰ আশা কৰা বছৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

মুঠ নামভৰ্তিকৰণৰ হাৰ (Gross Enrolment Ratio) ঃ মুঠ নামভৰ্তিকৰণৰ হাৰ (GER) বা মুঠ নামভৰ্তিকৰণ সূচক (GEI) হ'ল

একপ্রকাৰৰ পাৰিসাংখ্যিক জোখ যাক ৰাষ্ট্রসংঘই ইয়াৰ শিক্ষা সূচকত শিক্ষাখণ্ডত ব্যৱহাৰ কৰে। GERএ কিণ্ডাৰগার্টেনৰ পৰা স্নাতকোত্তৰ পর্যায়লৈ শিক্ষাৰ মান সম্পর্কে এটা মোটামুটি ধাৰণা দিব পাৰে। ইংলেণ্ড আৰু অন্যান্য দেশসমূহত (বিশেষকৈ কমনৱেল্থ ৰাষ্ট্রসমূহত) স্নাতকোত্তৰ পর্যায়লৈকে শিক্ষা বুলিলে প্রাথমিক, মাধ্যমিক আৰু অন্যান্য খণ্ডক বুজোৱা হয়। ৰাষ্ট্রসংঘই GER গণনাৰ ক্ষেত্রত বয়সৰ সীমাক বাদ দি প্রাথমিক, মাধ্যমিক আৰু অন্যান্য শিক্ষাখণ্ডত হোৱা ছাত্রৰ নামভর্তিকৰণৰ পৰিমাণক বিবেচনা কৰে। ইয়াত তিনিওটা পর্যায়তে কার্যালয়ৰ স্কুলীয়া বয়স অনুসৰি জনসংখ্যাৰ কেৱল শতকৰা সংখ্যাটোহে লোৱা হয়।

ক্রয় ক্ষমতাৰ সমতুল্যতা (PPP) ঃ ক্রয় ক্ষমতাৰ সমতুল্যতা (PPP) হ'ল এক-প্রকাৰৰ বিনিময়ৰ হাৰ, যাৰ দ্বাৰা গোটেই দেশৰ দৰ পার্থক্য গণনা কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা প্রকৃত উৎপাদন আৰু আয়ৰ আন্তর্জাতিক তুলনাৰ লগত সংগতি ৰাখি গোটেই দেশৰ দৰ-পার্থক্য গণনা কৰা হয়। PPP গণনাৰ ক্ষেত্রত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রৰ অর্থব্যৱস্থাক সহায়ক হিচাপে ধৰা হয়। ইয়াৰ PPP 100 বুলি স্থিৰ কৰা হৈছে।

এতিয়া আমি আমি ভাৰতবর্ষৰ ক্ষেত্রতেই এয়া বিবেচনা কৰি চাওঁ। 2007û2008 আৰু 2019 বর্ষৰ মানৰ উন্নয়ন প্রতিবেদনত ভাৰতবর্ষৰ ক্ষেত্রত তলত দিয়া তথ্যসমূহ লিপিৰদ্ধ হৈছে।

তালিকা ২.৫ ঃ সূচকসমূহৰ ক্ষেত্রত ভাৰতবর্ষৰ স্থান (HDR, 2007/2008)

ক্রমিক নং	সূচকসমূহ	ভাৰতবর্ষৰ ক্ষেত্রত লিপিৰদ্ধ হোৱা পৰিমাণ
1	জন্মৰ সময়ত প্রত্যাশিত আয়ুস (বছৰ হিচাপত)	63.7
2	প্রাপ্তবয়স্কৰ সাক্ষৰতাৰ হাৰ (%ত)	61.0
3	সংযুক্ত মুঠ নামভর্তিৰকৰণৰ হাৰ (%)	63.8
4	জনমূৰি মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (PPP US$)	3,452

মন কৰিব, মানৰ উন্নয়নৰ সূচক সমূহ প্রস্তুত কৰোতে বিভিন্ন সময়ত ইয়াৰ পদ্ধতিসমূহৰ সলনি কৰা হৈছে। 2019 চনৰ মানৰ উন্নয়ন প্রতিবেদনখনে ভাৰতবর্ষৰ স্থান 129 সংখ্যক স্থানত ৰাখিছে। কিন্তু ২০২১-২২ চনৰ মানৰ উন্নয়ন প্রতিবেদন অনুসৰি ভাৰতে UNDP ৰ মানৰ উন্নয়ন সূচকাংকত ১৩২ নম্বৰ স্থান দখল কৰিছিল। ২০১৯ আৰু ২০২১-২২ বছৰ দুটাৰ UNDP ৰ মানৰ উন্নয়নৰ প্রতিবেদন অনুসৰি মানৰ উন্নয়ন সূচকাংকৰ বিভিন্নসূচকত ভাৰতৰ স্থান ২.৬ নম্বৰ তালিকাত দেখুওৱা হৈছে।

সূচী ২.৬ ঃ শেহতীয়া বছৰবোৰত HDI ত ভাৰতৰ স্থান

	২০১৯	২০২১-২২
জন্মৰ সময়ত আয়ুস (বছৰত)	৬৯.৪	৬৭.২
স্কুলীয়া শিক্ষাৰ আশা কৰা বছৰ	১২.৩	১১.৯
স্কুলীয়া শিক্ষাৰ গড় বছৰ	৬.৫	৬.৭
জনমূৰি জিডিপি (পিপিপি US $ ত	৬৮২৯	৬৫৯০

চিন্তা-চৰ্চা কৰক

UNDPএ প্ৰকাশ কৰা মানৱ উন্নয়ন প্ৰতিবেদনত (যিমানকেইখন সম্ভৱ) ভাৰতবৰ্ষ আৰু ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ স্থান বিচাৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰক।

.....

.....

.....

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ জন্মৰ সময়ত প্ৰত্যাশিত আয়ুসে কি নিৰ্দেশ কৰে? (40 টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতুল্যতা কি? (30 টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ সামগ্ৰিক ছবিখন জানিবলৈ হ'লে ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে জনাটোও সমানেই গুৰুত্বপূৰ্ণ।

- প্ৰথমটো হ'ল যৌন অনুপাত যিয়ে প্ৰতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ সংখ্যা দেখুৱায়। 2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতবৰ্ষত প্ৰতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে 940 গৰাকী মহিলা আছে।
- দ্বিতীয়টো হ'ল বয়সৰ গাঁথনি। ভাৰতবৰ্ষত 15–60 বছৰ বয়সৰ কৰ্মশক্তিৰ শতকৰা পৰিমাণ হ'ল 58.2। কিন্তু একে সময়তে ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ অংশই হ'ল অনুৎপাদনশীল উপভোক্তা।
- তৃতীয়টো হ'ল জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব, যিয়ে ভূমি অনুপাতে জনসংখ্যাৰ হাৰ সূচায়। চতুৰ্থটো হ'ল গাঁও নগৰৰ অনুপাত। 1961 চনৰ পৰা নগৰীয়া জনসংখ্যা দ্ৰুতভাৱে বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু বিভিন্ন ৰাজ্যসমূহৰ মাজত নগৰীকৰণৰ মাত্ৰাও বিভিন্ন। উচ্চহাৰত নগৰীকৰণ হোৱা সত্ত্বেও, জনসংখ্যাৰ গৰিষ্ঠসংখ্যকেই এতিয়াও গ্ৰামাঞ্চলতেই বসবাস কৰে।
- 2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি গ্ৰামাঞ্চলত মুঠ জনসংখ্যাৰ 68.8 শতাংশই বসবাস কৰে। বৃত্তিগত বিতৰণে এখন সমাজত থকা জীৱিকাসমূহৰ মুঠ বিতৰণক বুজায়। বৃত্তিগত গাঁথনি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে বৰ্ণনা আৰু ব্যাখ্যা কৰা হয় যাৰ সহায়ত একেধৰণৰ জীৱিকাসমূহক কিছুমান বিশেষ দিশ, যেনে— দক্ষতা, নিয়োগ সম্বন্ধীয় মৰ্যাদা বা কাৰ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি একে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হয়।
- মানুহৰ শ্ৰমৰ লগতে সৃষ্টিশীলতা আৰু উদ্যমী কৌশলো জড়িত হৈ থাকে গতিকে ই অৰ্থনীতিৰ বিকাশ আৰু উন্নয়নত বিশেষ বৰঙণি আগবঢ়ায়। সেই বাবেই ইয়াক মানৰ সম্পদ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়।
- ভাৰতবৰ্ষ অতি উচ্চ হাৰৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ সন্মুখীন হৈছে। কিন্তু এইটো আশা কৰা হৈছে যে অতি সোনকালে ইয়াৰ জনসংখ্যাৰ আকাৰ স্থিতাৱস্থালৈ আহিব।
- বৃদ্ধি আৰু উন্নয়নে জনসংখ্যাৰ আকাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাত অৰিহণা যোগাব পাৰে।
- মানৰ উন্নয়ন সূচকাংক (HDI) হ'ল মানৰ সম্পদ উন্নয়নৰ এটা সংক্ষিপ্ত জোখ বা মাপকাঠি। ই এখন দেশৰ মানৰ উন্নয়নৰ তিনিটা মৌলিক উপাদান ক্ৰমে সুস্বাস্থ্য সমৃদ্ধ জীৱন, জ্ঞান আৰু জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ডৰ ক্ষেত্ৰত এখন দেশে গড় হিচাপত উপনীত হোৱা সাফল্যকে সূচায়। এই তিনিটা গুণগত মাপকাঠিৰ লগত তিনিটা বস্তুগত মাপকাঠি ক্ৰমে জন্মৰ সময়ত প্ৰত্যাশিত আয়ুস, সাক্ষৰতা-প্ৰশিক্ষা আৰু জনমূৰি GDP জড়িত হৈ আছে।

২.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

1) ড০ প্ৰণৱ কুমাৰ ধৰ ঃ *ভাৰতীয় অৰ্থনীতি— ইয়াৰ পৰিৱৰ্দ্ধিত ৰূপ*, কল্যাণী পাব্লিছাৰ্চ, 2008।
2) হুদা, বৰুৱা আৰু গোস্বামী ঃ *ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ অৰ্থনীতিসহ)*, বনলতা, 2004।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agrawal, A. N. (2019). *Indian Economy: Developmental Problems and Policies.* New Delhi: New Age International Publishers.
2) Datt, G and Mahajan, A. (2016). *Datt & Sundharam's Indian Economy.* New Delhi: S. Chand & Co.
3) Kapila, U. (2003). *Indian Economy since Independence.* New Delhi: Academic Foundation.
4) Misra, S.K. & Puri, V.K. (2018). *Indian Economy.* New Delhi: Himalya Publishing House.

২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ আমি সকলোৱে জানোঁ যে এই পৃথিৱীত মানুহেই হ'ল আটাইতকৈ বুধিয়ক জীৱ। মানুহে নিজৰ বুদ্ধিমত্তাৰ সহায়ত নতুন নতুন কৌশল উদ্ভাৱন কৰিব পাৰে আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিব পাৰে। গতিকে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত মানুহৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অৰিহণাৰ কথা লক্ষ্য কৰি মানুহকো অন্যান্য উৎপাদনৰ উপাদনসমূহৰ নিচিনাকৈ একপ্ৰকাৰৰ মূল্যৱান সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি।

২নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তনৰ পৰ্যায় তিনিটাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল ঃ

*প্ৰথম পৰ্যায়ত ঃ*জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰ উভয়ৰে পৰিমাণ অতি বেছি। ইয়াৰ ফলত জনসংখ্যাৰ প্ৰকৃত বৃদ্ধিৰ হাৰ কম হয়।

*দ্বিতীয় পৰ্যায়ত ঃ*মৃত্যুৰ হাৰ দ্ৰুতভাৱে কমিবলৈ আৰম্ভ কৰে, কিন্তু জন্মৰ হাৰ প্ৰায় আগৰদৰেই স্থিৰে থাকে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দুয়োটাৰে মাজত থকা পাৰ্থক্য বৃদ্ধি পায়। পৰিণামস্বৰূপে অতি উচ্চ হাৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি হয়।

তৃতীয় পৰ্যায়ত ঃ জন্মহাৰ আৰু মৃত্যুহাৰ ক্ৰমান্বয়ে নিম্ন স্তৰত স্থিৰ হয় যাৰ ফলস্বৰূপে জনসংখ্যাৰ অতি মন্থৰভাৱে বৃদ্ধি হয়।

৩নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ 1921 চনৰ আগতে ভাৰতবৰ্ষ জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত আছিল। 1921 চনটোক মহান বিভাজন বছৰ বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ 1921 চনৰ আগতে জনসংখ্যা বৃদ্ধি অতি মন্থৰ আৰু অনিয়মীয়া আছিল। কিন্তু 1921 চনৰ পিছত জনসংখ্যা অতি সোনকালে আৰু অনিয়ন্ত্ৰিতভাৱে বৃদ্ধি হৈছিল।

৪নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ বৰ্তমান ভাৰতবৰ্ষ জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তনৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত আছে আৰু ভাৰতবৰ্ষই অতি সোনকালে তৃতীয় পৰ্যায়ত প্ৰৱেশ কৰিব বুলি আশা কৰা হৈছে।

৫নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ যৌন অনুপাতে প্ৰতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ সংখ্যা প্ৰকাশ কৰে। 2011 চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতবৰ্ষত প্ৰতি হাজাৰ পুৰুষৰ বিপৰীতে 940 গৰাকী মহিলা আছে। সেই অনুসৰি 2001 চনৰ লোকপিয়লত পোৱা 1933 গৰাকীৰ তুলনাত

সামান্য বৃদ্ধিহে হৈছে।

ভাৰতবর্ষত যৌন অনুপাতৰ অসামঞ্জস্যতাৰ আঁৰত বিভিন্ন প্রকাৰৰ আর্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক কাৰক জড়িত হৈ আছে। উল্লেখ কৰিব পৰা প্রধান কাৰকসমূহ হ'ল—

- প্রথম, আমাৰ সমাজত কন্যা শিশুক সাধাৰণতে অৱহেলা কৰা হয়। ইয়াৰ মাজতে কিছুমান সমাজত কন্যা ভ্রূণহত্যা আৰু নৱজাতক হত্যাৰ দৰে কার্যও সংঘটিত হৈ আহিছে।
- দ্বিতীয়তে, দুটি সন্তানৰ মাজত থকা ব্যৱধানো যথেষ্ট কম। ইয়াৰ ফলতে যথেষ্টসংখ্যক মহিলাৰ মৃত্যু ঘটে আৰু
- তৃতীয়তে, যৌন অনুপাত নির্ণয় কৰা পদ্ধতিসমূহত কিছুমান আসোঁৱাহ থাকিব পাৰে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতবর্ষৰ বয়স গাঁথনিলৈ মন কৰিলে দেখা যায়—

- 15–60 বছৰ বয়সৰ কর্মী জনসংখ্যা হ'ল 58.2 শতাংশ। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে এক বৃহৎ পৰিমাণৰ জনসংখ্যাই (35.6 শতাংশ) উৎপাদন কার্যত সহায় কৰিব নোৱাৰে।
- আনহাতে 60 বছৰ বস আৰু 60 বছৰৰ ওপৰৰ বয়সৰ জনসংখ্যা হ'ল মাত্র 6 শতাংশ আৰু ইয়াৰ একমাত্র কাৰণ হ'ল নিম্ন প্রত্যাশিত আয়ুস (low life expectancy)।

৭নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ এটি নৱজাতক কিমান বছৰ জীয়াই থাকিব সেয়া জন্মৰ সময়ত প্রত্যাশিত আয়ুসৰ (life expectancy at birth) দ্বাৰা নির্ধাৰণ কৰা হয় যদিহে শিশুটিৰ জন্মৰ সময়ত থকা মৃত্যুহাৰৰ পৰিমাণ শিশুটিৰ গোটেই জীৱনজুৰি একেধৰণে স্থিৰ (Stay) হৈ থাকে।

৮নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ ক্রয় ক্ষমতাৰ সমতুল্যতা (purchasing power parity) হ'ল একপ্রকাৰৰ বিনিময়ৰ হাৰ যাৰ দ্বাৰা গোটেই দেশৰ দৰ পার্থক্য গণনা কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা প্রকৃত উৎপাদন আৰু আয়ৰ আন্তর্জাতিক তুলনাৰ লগত সংগতি ৰাখি গোটেই দেশৰ দৰ পার্থক্য গণনা কৰা হয়। PPP গণনাৰ ক্ষেত্রত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রৰ অর্থব্যৱস্থাক সহায়ক হিচাপে ধৰা হয়। ইয়াৰ PPP 100 বুলি স্থিৰ কৰা হৈছে।

২.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ ১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

১ নং প্রশ্ন ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱর্তনৰ পর্যায় তিনিটা আলোচনা কৰক।

২ নং প্রশ্ন ঃ মানৱ উন্নয়ন সূচকাংক প্রস্তুতকৰণৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

৩ নং প্রশ্ন ঃ জনসংখ্যাৰ বৃত্তিগত বিতৰণ বুলিলে আপুনি কি বুজে? ভাৰতবর্ষত সময়ৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰ বৃত্তিগত বিতৰণত কেনেদৰে পৰিৱর্তন হৈছে সেয়া চমুকৈ আলোচনা কৰক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১ নং প্রশ্ন ঃ মানৱ সম্পদ কি? উন্নয়ন আৰু জনসংখ্যাৰ আকাৰৰ মাজত কিবা সম্পর্ক আছেনে? আলোচনা কৰক।

২ নং প্ৰশ্ন ঃ জনসংখ্যাগত পৰিৱৰ্তন তত্ত্বটোৰ আধাৰত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ ধাৰাটো দোষ-গুণসহ আলোচনা কৰক।

৩ নং প্ৰশ্ন ঃ জনসংখ্যাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি ? ভাৰতীয় জনসংখ্যাৰ আধাৰত আলোচনা কৰক।

৪ নং প্ৰশ্ন ঃ মানৱ উন্নয়নৰ অৰ্থ কি ? মানৱ উন্নয়ন সূচকাংক প্ৰস্তুতকৰণৰ ক্ষেত্ৰত গণ্য কৰা বিভিন্ন ধৰণৰ উপাদানসমূহ কি কি ?

*** ***** ***